

Veiksnumą apribojančių arba naikinančių institutų teisinis ir socialinis tyrimas pasitelkiant ekologinės sistemų teorijos prieigą

Rasa Genienė

Vilniaus universitetas, Lietuva
El. paštas rasaralyte@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5507-6219>
<https://ror.org/03nadee84>

Kornelija Krutulytė

Vilniaus universitetas, Lietuva
El. paštas kornelija.krutulyte@tf.vu.lt
<https://orcid.org/0009-0006-6300-780X>
<https://ror.org/03nadee84>

Santrauka. Neveiksnumo problemą aktualizuoja negalios teisių aktyvistų spaudimas įgyventi priimtus šalies tarptautinius įsipareigojimus siekiant užtikrinti asmenų su negalia teisinio veiksnio įgyvendinimą. Šiame straipsnyje pasitelkiant ekologinės sistemų teorijos prieigą dekonstruojama asmens teisinio veiksnio (ne) apribojimo sistema, kurioje sąveikauja skirtingų sektorių (socialinio, sveikatos priežiūros, teisingumo) vaidmenys ir galios pozicijos. Straipsnyje atskleidžiama, kad įgyvendinant neveiksnumo reformą būtini pokyčiai visais sistemos lygmenimis, pradedant nuo artimiausios asmens aplinkos (mikrolygmuo), paslaugas teikiančių organizacijų ir specialistų sąveikos (mezolygmuo), taisyklių ir elgesio keitimo (mezolygmuo), teisinės sistemos pokyčių (makrolygmuo).

Pagrindiniai žodžiai: teisinis veiksnys, neveiksnumo reforma, intelekto ir (ar) psichosocialinė negalia, ekologinė sistemų teorija, pagalba priimančioms sprendimus

A Legal and Social Study of the Limited Capacity Institute Using an Ecological Systems Theory Approach

Summary. The problem of legal incapacity is actualized by the pressure of disability rights activists to implement the accepted international obligations of the country in order to ensure the implementation of legal capacity of persons with disabilities. Using the approach of ecological systems theory, this article deconstructs the system of (non)restriction of legal capacity of a person, in which the roles and power positions of different sectors (social, health care, justice) interact. The article reveals that the implementation of incapacity reform

Straipsnis parengtas įgyvendinant Vilniaus universiteto Mokslo skatinimo fondo remiamą projektą „Veiksnumą apribojančių arba naikinančių institutų teisinis ir socialinis tyrimas (sutrumpintai – „VANITS“ tyrimas)“ (MSF-JM-05/2023).

Received: 2024 10 28. Accepted: 2026 02 01.

Copyright © 2026 Rasa Genienė, Kornelija Krutulytė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](#), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

requires changes at all levels of the system, starting from the person's immediate environment (micro level), the interaction of service-providing organizations and specialists (meso level), changing rules and behavior (meso level), changes in the legal system (macro level).

Keywords: legal capacity, incapacity reform, intellectual and/or psychosocial disability, ecological systems theory, supported decision making.

Ivadas

2017 m. trečia pagal ilgį Whanganui upė Naujojoje Zelandijoje tapo juridiniu asmeniu, įgijusiu teisę būti legaliai atstovaujama teisme dėl jos natūralumo išsaugojimo (Cribb, Macpherson ir Borchgrevink, 2024). Šis gamtos personalizavimo precedentas davė impulsą pasauliui vis garsiau kalbėti apie gamtos autonomiškumą kovojant už jos teises. Paradoksalu, tačiau daugumai psichosocialinę ar intelekto negalią turinčių asmenų teisė išsaugoti autonomiškumą, savarankiškumą ir nepriklausomybę vis dar apribojama. Jau daugiau nei dešimtmetį galiojančios Jungtinių Tautų žmonių su negalia teisių konvencijos (toliau – Konvencija) fone matomas akivaizdus negalios suvokimo paradigmos pokytis – asmenys su negalia pripažįstami teisių turėtojais lygiai su kitais visuomenės nariais. Vis dėlto, nepaisant Konvencijos dvasios ir konkrečių jos nuostatų, daugelyje pasaulio šalių asmenų su negalia teisinis veiksnumas vis dar apribojamas. Lietuva nėra išimtis, teisė savarankiškai priimti sprendimus apribota daugiau nei 10 tūkstančių asmenų. Kiek tiksliai šioje statistikoje yra asmenų, turinčių psichosocialinę negalią, įvertinti sunku – į bendrą neveiksnumo sistemą taip pat patenka asmenys, susiduriantys su negrįžtamais senatviniais degeneraciniais procesais, priklausomybių turintys asmenys ir tie, kuriuos ištinka laikinosios ūmios būklės (pvz., koma, insultas ir kt.).

Konvencijos 12 straipsnis „Lygybė prieš įstatymą“ įpareigoja valstybes imtis atitinkamų priemonių, kad suteiktų asmenims su negalia galimybę pasinaudoti pagalba, kurios jiems gali prireikti įgyvendinant savo teisinį veiksnumą. Konvencijoje pirmą kartą pagal tarptautinę teisę aiškiai konstatuota, kad asmens negalia (arba diagnozė) negali būti pagrindas paneigti jo teisę į juridinį asmenį ar vienodą pripažinimą pagal įstatymą (Craigie et al. 2019). Lietuvos Respublikos civiliniame kodekse (toliau – CK) apibrėžta, kad „fizinis asmuo, kuris dėl psichikos ir elgesio sutrikimo negali suprasti savo veiksmų tam tikroje srityje reikšmės ar jų valdyti, gali būti teismo tvarka pripažintas neveiksniu toje srityje. Neveiksniui tam tikroje srityje asmeniui šioje srityje yra nustatoma globa. Teismas sprendime nurodo baigtinį sričių, kuriose asmuo pripažįstamas neveiksniu, sąrašą“ (CK 2.10 straipsnis). Buvusi Lietuvos negalios organizacijų forumo prezidentė Dovilė Juodkaitė (2022) teisinio veiksnumo apribojimą prilygino asmens teisei mirčiai, nes iš jo atimamos galimybės įgyvendinti visas savo teises. Flynn (2013) pabrėžia, kad šalyse, kuriose egzistuoja teisinio veiksnumo apribojimo praktika, didžiausias iššūkis yra perėjimas nuo globos prie pagalbos priimančios sprendimus modelio.

Šioje vietoje norime iškelti, o kartu ir iliustruoti kasdienius klausimus ir situacijas – asmuo su intelekto negalia, kuris dėl negalios ypatumų, o galbūt ir dėl (ne)dalyvavimo švietimo procese, negali ar tiesiog nemoka suskaičiuoti asmeninių lėšų, jų paskirstyti,

įsigyti jam reikalingų prekių, vaistų ir kitų priemonių, būtinų jo kasdieniam funkcionavimui, pagal įstatymo „raide“ gali būti pripažintas neveiksniu finansų tvarkymo srityje. Arba kita situacija, suaugusiam asmeniui, patekus į stacionarią sveikatos priežiūros įstaigą ir susidūrus su tam tikra ūmia būkle (pvz., patekus į avariją), artimajam, kuris kasdien rūpinasi negalią turinčiu asmeniu, gali būti nesuteikiama jokios informacijos apie asmenį, jo gydymo eigą, gydymo pasirinkimą ir panašiai. Jei asmuo tokio sutikimo nebuvo išreiškęs anksčiau, atsitikus tokioms situacijoms asmens artimasis ir asmuo teisės sistemoje tampa visiškai „svetimi“, o tam, kad artimasis „susigrąžintų“ teisę rūpintis savo artimuoju, jis turi tapti asmens globėju, o tai reiškia, kad asmeniui sveikatos priežiūros srityje turi būti apribotas veiksnumas. Ir tokių gyvenimo situacijų yra labai daug, nuo galėjimo padėti asmeniui kasdieniame gyvenime iki piktnaudžiavimo siekiant atimti asmeniui priklausančią turtą ir panašiai. Veiksnumo apribojimas tam tikrose srityse „sprendžia“ ne tik minėtas situacijas, bet ir jis didėja „geometrine progresija“, nes, atsiradus konkrečiam atvejui, įvertinamos visos sritys, kuriose reikia apriboti asmens veiksnumą, vadinasi, jei asmuo negali skaičiuoti asmeninių lėšų, vertinamos ir jo galimybės sudaryti darbo santykius, sveikatos priežiūros sutartis, galimybė turėti šeimos santykius ir taip toliau. Taigi Lietuvos teisinė sistema yra nesuderinama su Konvencijos nuostatomis, kurios, priešingai, asmens teisių atėmimą ir apribojimą keičia į pareigą užtikrinti priemones ir paslaugas, kurios padėtų laiduoti asmenų teisinį veiksnumą.

Šio straipsnio tikslas: dekonstruoti asmens teisinio veiksnumo (ne)apribojimo sistemą ir ištirti skirtingų sektorių (socialinio, sveikatos priežiūros, teisingumo) vaidmenis ir galios pozicijas neįgyvendinant teisinio veiksnumo ar jį įgyvendinant.

Lietuvoje „neveiksnumo reforma“ suvokiama ne kaip tirtina mokslinė problema, o kaip politikos užduotis, kurią reikia įgyvendinti, ar kaip spręstina problema. Nors politinės problemos daugiausia sprendžiamos reglamentuojant teisės aktus, tačiau šiame straipsnyje nagrinėjamos problemos sprendimai „gimsta“ per negalią turinčio asmens santykį su jo socialine aplinka. Nagrinėjant individualaus asmens teisinio veiksnumo klausimą, į minėtą aplinką patenka socialinės apsaugos, sveikatos priežiūros ir teisininkų bendruomenės atstovai, kurių priimami sprendimai nulemia asmens padėtį, todėl šiame straipsnyje, pasitelkiant ekologinės sistemų teorijos perspektyvą, siekiama atskleisti sistemos kompleksiskumą ir daugialypiškumą. Tokia prieiga pabrėžia temos aktualumą ir naujumą, kuris gali būti aktualus šalyje įgyvendinant planuojamą neveiksnumo reformą.

Metodologija

Tyrime taikoma atvejo analizės metodologija, nagrinėjant vieną objektą – neveiksnumo eliminavimo praktiką Lietuvoje. Atvejis šiame straipsnyje suprantamas kaip visa sistema, apimanti teisinį reguliavimą, institucinius procesus ir praktinį sprendimų priėmimą.

Atvejis analizuojamas lyginant numatytus tikslus (žmogaus teisių standartai, pagalbos principai bei teisės aktai) su faktine praktika. Jei praktika atitinka tikslus, neveiksnumo eliminavimas funkcionuoja; jei ne – identifikuojamos įgyvendinimo problemos. Empirinė analizė struktūruojama pagal mikro-, mezo-, egzo- ir makrolygmenis: mikro-

lygmuo – individualios situacijos, asmens patirtys, pagalbos prieinamumas; mezolygmuo – institucijų tarpusavio sąveika, profesinės praktikos, procedūriniai sprendimai; egzolygmuo – administraciniai mechanizmai ir paslaugų organizavimo tvarka, turinti įtakos praktikai, bet neveikia tiesiogiai asmens lygmeniu; makrolygmuo – teisinė sistema, politikos nuostatos, žmogaus teisių standartai. Tokiu būdu išryškinama neatitiktis tarp siekiamos ir realiai įgyvendinamos neveiksnumo eliminavimo reformos.

Dabartinės teisinio veiksnio apribojimo sistemos apžvalga

Remiantis šiuo metu galiojančiomis CK nuostatomis, kreiptis dėl asmens pripažinimo neveiksnium tam tikroje srityje turi teisę to asmens sutuoktinis, tėvai, pilnamečiai vaikai, globos (rūpybos) institucija arba prokuroras. Greta formalųjų dokumentų kreipiantis dėl asmens veiksnio apribojimo turi būti pateikiama socialinio darbuotojo išvada dėl asmens gebėjimo pasirūpinti savimi ir priimti kasdienius sprendimus, taip pat medicinos pažyma apie asmens, kurį norima pripažinti neveiksnium ar ribotai veiksnium tam tikroje srityje, sveikatos būklę. Jeigu yra duomenų apie fizinio asmens psichikos sutrikimą, teisėjas, kuriam priskirtas bylos nagrinėjimas, asmens psichinei būklei nustatyti nutartimi paskiria teismo psichiatrijos ekspertizę, jeigu tokia ekspertizė nebuvo atlikta anksčiau, ir išreikalauja būtinus ekspertizei atlikti asmens medicininius dokumentus. Asmuo, kurį prašoma pripažinti neveiksnium, turi pasirinkti jam atstovausiantį advokatą, o savarankiškai to nepadarius, teisėjo nurodymu, advokatą asmeniui priskiria valstybės garantuojamos teisinės pagalbos teikimą organizuojanti institucija. Apibendrinus į veiksnio ribojimo procesą įtraukiamus specialistus, galima teigti, kad formaliai veiksnio ribojimo klausimas tampa skirtingų sektorių (socialinės apsaugos, sveikatos priežiūros, teisingumo) atstovų atsakomybe, tačiau praktinis žmogaus teisių atstovavimas kelia daug iššūkių ir klausimų.

Galima daryti prielaidą, kad, inicijavus asmens veiksnio apribojimo procesą, socialinio darbuotojo išvada dažnai gali būti vienintelis būdas užkardyti asmens patekimą į teismą, tačiau minėtas vertinimas kritikuotinas dėl ryšio su asmeniu neturėjimo, socialinio nuotolio, statuso, procedūriškumo ir trumpalaikio vertinimo. Socialinis darbuotojas, atliekantis asmens gebėjimų vertinimą, dažniausiai nepažįsta vertinamo asmens, jis yra paskirtas savivaldybės mero nustatyta tvarka, o formaliai pats asmuo teisės pasirinkti darbuotoją neturi. Šiuo konkrečiu atveju socialinis darbuotojas įgyvendina valstybės vykdomos politikos „užsakymą“ parengti pažymą, kuri turi aiškią pildymo procedūrą ir terminus. Tai pagrindžia ir Šumskienės, Gevorgianienės, Mataitytės-Diržienės ir Gudavičiaus (2022) atlikto tyrimo rezultatai, kuriuose teigiama, jog vieno asmens gebėjimų vertinimas yra gana greitas procesas, paprastai jis užtrunka vos kelias darbo valandas – 4,6 proc. vertinimą atliekančių socialinių darbuotojų pažymėjo vieną darbo valandą, 13,8 proc. – dvi valandas, 24,9 proc. nurodė užtrunkantys daugiau nei dešimt darbo valandų. Tyrėjai konstatuoja, kad „sunku tikėtis, jog per tokį trumpą laiką įmanoma visavertiškai įtraukti asmenį, kurio veiksnumas vertinamas, į šį procesą, tinkamai ir jam suprantama kalba išaiškinti procedūrinius dalykus, išgirsti jo nuomonę“ (p. 53). Kons-

tatuota, kad asmens galimybių vertinimo procedūra dažniausiai prasideda vadovaujantis nugalinimo, o ne teisių užtikrinimo nuostata (Šumskienė, Gevorgianienė, Mataitytė-Diržienė ir Gudavičius, 2022). Tai reiškia, kad išimtinai yra vertinama tai, ko asmuo negali ar nesugeba, tačiau nėra vertinama to, ką asmuo galėtų padaryti gaudamas atitinkamą pagalbą. Priešingai, Konvencijoje kviečiama numatyti naujų teisinės apsaugos priemonių kūrimą, kad visi asmenys turėtų galimybę įgyvendinti savo teisę priimti sprendimus. Craigie et al. (2019) teigimu, tik tais atvejais, kai asmuo jokiais alternatyviais būdais negali komunikuoti, kitas asmuo, veikdamas geriausiais negalią turinčio asmens interesais, gali priimti sprendimą, tačiau tai turėtų veikti kaip praktinis dalykas, jokių būdu neapribojant asmens veiksnumo pagal įstatymus.

Į veiksnumo ribojimo sistemą žvelgiant iš sveikatos priežiūros sistemos perspektyvos, vėlgi tenka konstatuoti, kad asmens ir sveikatos priežiūros specialistų sankirta šioje vietoje yra gan formali, o tai patvirtina asmens gydytojo išduodama pažyma apie asmens būklę, tuo tarpu sistemiškai trūksta požiūrio, kad į asmens sveikatos priežiūrą reikia investuoti stebint, kokia medicininė ir bendruomeninė psichikos sveikatos priežiūros pagalba galėtų padėti užtikrinti asmenų teisinį veiksnumą.

Pagalba įgyvendinant asmenų su negalia teisinį veiksnumą

Daugumai visuomenės narių kasdienio gyvenimo sprendimai, susiję asmeninės dienvakšės planavimu, namų buitimi, socialinių vaidmenų atlikimu, dienos užimtumu, trumpalaikiais ir ilgalaikiais ateities planais, yra neatsiejama gyvenimo ir savojo „aš“ dalis. Tačiau šios autonomijos patyrimas gali būti ir yra apriojamas didelei daliai asmenų, turinčių psichosocialinę ir (ar) intelekto negalią. Tai reiškia, kad asmuo gali netekti teisės priimti sprendimo dėl įvairiausių jo individualius poreikius liečiančių klausimų: dėl galimybės pasirinkti, kur ir su kuo jis nori gyventi, kokioje dienos užimtumo veikloje dalyvauti, dirbti atviroje darbo rinkoje, naudoti asmenines lėšas, pasirinkti gydymą, sudaryti santuoką, tapti mama ar tėčiu ir kt. Sričių sąrašas nėra baigtinis – pagal šalyje galiojančius teisės aktus, teisėjo prerogatyva yra nusprendžiama, kokiose srityse asmens veiksnumas yra apriojamas. Tose veiksnumo apriojimo srityse asmeniui yra paskiriamas globėjas arba rūpintojas, kuris įgyja teisę priimti sprendimą už asmenį. Tais atvejais, kai neatsiranda asmens, norinčio ir galinčio tapti asmens su negalia globėju, asmens globėju gali būti skiriama stacionari gydymo ar socialinės globos institucija, kurioje asmuo gyvena. Toks teisinis reguliavimas suponuoja, kad tam tikrais atvejais asmuo yra „priverstas“ gyventi žmogaus teises pažeidžiančiose institucijose, nes teisiškai asmuo negali būti be formalaus globėjo.

Šalių patirtis teisinio veiksnumo apriojimo srityse yra skirtinga. 2016 m. sausio 1 d. Lietuvoje įsigaliojus CK pokyčiams, teisinio reguliavimo srityje buvo pereita nuo visiško prie veiksnumo ribojimo tik tam tikroje srityje. Tuo tarpu Latvijoje absoliutaus neveiksnumo institutas panaikintas nuo 2013 m., o veiksnumo apriojimas galimas tik išimtiniais atvejais ir tik dėl nuosavybės teisių. Taigi asmens neturtinės teisės negali būti ribojamos, o turtinių santykių ribojimai turėtų būti nustatomi tik išimtiniais atvejais

ir tam tikrose srityse – atliekant mokėjimus, sudarant sandorius, tvarkant turtą. Nepaisant to, kad šalių praktika veiksnio ribojimo srityse skirtinga, kaip pripažino Jungtinių Tautų žmonių su negalia teisių komitetas: „Istoriškai negalią turintiems asmenims buvo atimta teisė į veiksnumą daugelyje sričių diskriminaciniu būdu pagal pakaitinius sprendimų priėmimo režimus, tokius kaip globos, rūpybos ir psichikos sveikatos įstatymai, leidžiantys priverstinį gydymą. Ši praktika turi būti panaikinta, siekiant užtikrinti, kad asmenims su negalia būtų atkurtas visiškas veiksnumas lygiai su kitais (JT Neįgaliųjų teisių komitetas, 2014).

2023 m. Lietuvoje veikė dvi asmens veiksnio apribojimo teisinės alternatyvos – tai pagalbos priimant sprendimus sutartis ir išankstinis nurodymas. Pastaruoju atveju asmuo priima sprendimą dėl to, kas ateityje, jam apribojus veiksnumą, gali priimti su juo susijusius sprendimus. Nors tai ir susiję su ta pačia projekcija į veiksnio apribojimą, tačiau asmuo turi galimybę išreikšti savo valią dėl nenumatytų ateities aplinkybių. Išankstinis nurodymas yra tvirtinamas notarine sutartimi ir dar yra vadinamas „gyvuoju testamentu“, kurių Lietuvoje nėra daug – 2021 m. pabaigoje Neveiksnių ir ribotai veiksnų asmenų registre buvo įregistruoti 49 išankstiniai nurodymai. Daugiau nei perpus mažiau registre buvo patvirtinta pagalbos priimant sprendimus sutarčių, kuriomis pilnamečiai veiksnių fiziniai asmenys gali sudaryti sutartis dėl pagalbos priimant sprendimus su kitais pilnamečiais veiksniais asmenimis. Nors abu teisiniai institutai yra laikomi veiksnio apribojimo alternatyvomis, tačiau menkas jais besinaudojančių asmenų skaičius patvirtina, kad minėtais institutais naudojamosi retai. Išankstinis nurodymas pradeda veikti tuo metu, kai asmuo yra pripažįstamas neveiksniu tam tikroje srityje. Nors tai ir gali būti laikoma asmens valios išraiška, tačiau šis instrumentas įsigalioja tik esant veiksnio apribojimo faktui. Tuo tarpu sudarant pagalbos priimant sprendimus sutartį, ją tvirtinantis notaras turi būti įsitikinęs, kad sandorį sudarantis asmuo supranta savo veiksmus. Kyla klausimas, ar notarai turi pakankamai kompetencijų bendraujant su negalią turinčiais asmenimis, ypač turinčiais intelekto ir (ar) psichosocialinę negalią, kurie gali turėti individualių poreikių komunikacijai ir socialiniam kontaktui palaikyti. Tarp negalios situacijų yra ir nekalbančių asmenų ir tų, kuriems reikalinga lengvai suprantama kalba, kurie bendrauja kitokiais, nei plačiai visuomenei įprastais, būdais. Todėl menkai išvystytos ir neveikiančios alternatyvios ir prevencinės veiksnio apribojimo priemonės rodo sisteminius trukdžius, neveikiančias ar neefektyvias veikiančias paslaugas ir teisinių instrumentų trūkumą asmenų su negalia ir kitų tikslinių grupių teisoms užtikrinti.

Lietuvoje nuo 2020 m. Asmens su negalia teisių apsaugos agentūra prie LR SADM įgyvendina projektus, kuriuose plėtojama pagalbos priimant sprendimus paslauga. Projekto „Nuo globos link galimybių: bendruomeninių paslaugų plėtra“ laikotarpiu (2020–2023) pagalbos priimant sprendimus paslaugas gavo daugiau nei 550 asmenų, tačiau teisinis veiksnumas buvo atkurtas tik dviem asmenims. Vertinant pasiektus rezultatus, galima konstatuoti, kad ši paslauga kol kas veikia asmeniniu mikrolygmeniu, kuriuo pagalbą gaunantis asmuo ir pagalbos priimant sprendimus specialistas sprendžia asmens kasdienius gyvenimo iššūkius, tenkina individualius asmens poreikius. Galima daryti prielaidą, kad ši paslauga veikia kaip prevencinė asmens veiksnio ribojimo priemo-

nė, tačiau pagalbą priimant sprendimus vertinant kaip teisinį instrumentą, kuris padėtų apribotą asmens veiksnumą atkurti, patvirtinti sudėtinga, o tai atskleidžia ir minėtos dvi bylos. Nepaisant to, svarbu pabrėžti, kad pagalbos priimant sprendimus modelio plėtra yra laikoma viena svarbiausių priemonių asmenų su negalia teisiniu veiksnumu užtikrinti. Pagalbos priimant sprendimus specialistų vaidmuo – padėti asmeniui jam suprantamu būdu suvokti aplinkos informaciją, situacijas, galimų sprendimo alternatyvas ir jų priėmimo padarinius. Šiuos specialistus galima įvardyti kaip negalią turinčių asmenų socialinius vertėjus bei asmens su negalia atstovus, kurie gali turėti didelę įtaką visiems sistemos lygmenims, tačiau tokiai intervencijai yra būtinas pagalbos priimant sprendimus modelio reglamentavimas, suteikiantis šiems specialistams teises ir pareigas.

Veiksnumo apribojimo eliminavimas pasitelkiant ekologinės sistemų teorijos prieigą

Konvencijoje pripažįstama, kad negalios sąvoka yra kompleksinė, susidedanti iš trijų pagrindinių dimensijų: asmens negalios ypatumų, požiūrio ir aplinkoje esamų kliūčių. Priklausomai nuo šios sąveikos kinta ir pati negalia. Šios trys dimensijos nukreipia į įvairius negalios vertinimo lygmenis, kurie neapsiriboja vien asmens individualiais veiksniais (negalios ypatumais), tačiau perkelia atsakomybę į kur kas platesnius sistemos lygmenis, kuriuose yra ir teisinė sistema, socialinė aplinka, prieinamos įvairių sektorių paslaugos, kur šie elementai gali būti vertinami pagal požiūrį ir aplinkoje esamas kliūtis. Quinn (2010) pabrėžia, kad būtina peržiūrėti, kaip visuomenėje suvokiama negalia, nes suvokimu paremtos nuostatos atspindi ir teisinio veiksnumo apribojimo praktikas. Jau pati veiksnumo apribojimo sąlyga gali būti laikoma veiksmu, turinčiu didelę įtaką asmeniui su negalia, nes veiksnumo apribojimas reiškia asmens galimybių neigimą ir teisių atėmimą, o tai tik dar labiau sustiprina negalios faktą, kuris tampa dar jautresnis ir sudėtingesnis, nes asmeniui apribojama galimybė naudotis žmogaus teisėmis ir laisvėmis. Veiksnumo apribojimas veikia ne tik individualaus asmens gyvenimą, apribodamas kasdienius sprendimus, tai veikia yra vienas iš sistemos rezultatų, apraiškų, tačiau pati sistema yra kur kas platesnė, daranti įtaką įvairiems jos lygmenims ir dalyviams.

Siekiant dekonstruoti veiksnumo (ne)apribojimo sistemą, jos dalyvius bei konceptualizuoti jų sąveikos reikšmę, pasitelkiama U. Bronfenbrennerio ekologinės sistemos prieiga, kuri leidžia identifikuoti atskiras sistemas ir įvertinti, kaip didesnės sistemos (teisės normos, taisyklės) atlieka intervenciją į mažesnes už save sistemas, kuriose veikia institucijos, kurios savo ruožtu turi poveikį asmeniui galimybėms gyventi savarankiškai ir gauti paslaugas.

Ekologinės sistemų teorijos modelis pagrįstas keturiomis pagrindinėmis posistemėmis, pradedant nuo didžiausios – makrosistemos ir pereinant prie mažesnių – egzo-, mezo- ir mikrosistemų. Modelyje veikia ir penktoji – chronosistema, kuri apima posistemų arba individualaus asmens pokyčius per tam tikrą laiką. Modelio esmė paremta prielaida, kad asmuo yra didesnio socialinio konteksto dalis, o jo sąveika su jo socialine aplinka yra abipusė: asmens funkcionavimui didelę įtaką daro jo socialinė aplinka, o

asmuo savo ruožtu formuoja aplinką, kurioje jis veikia (Small, Raghavan ir Pawson, 2013; Gevorgianienė, Šumskienė, Mataitytė-Diržienė, Genienė, 2021). Todėl, pasitelkus ekologinės sistemų teorijos priėgą, galima analizuoti asmens augimo perspektyvas, identifikuoti skirtingų sistemų ar jos dalių kliuvinius, trukdančius asmeniui tobulėti.

Mikrosistema. Sistemos šerdyje yra individualus asmuo, turintis intelekto ir (ar) psichosocialinę negalią. Šių negalių tipų ypatumai glaudžiai susiję su tuo, kad asmenys turi nekintamus (intelekto negalios atveju) ir kintamus (psichosocialinės negalios atveju) mąstymo sutrikimus, kurie turi įtakos asmens elgsenai, autonomijai, savarankiškam sprendimų priėmimui ir gyvenimui bendruomenėje. Su negalios ypatumais susijusios savarankiško gyvenimo kliūtys gali būti kompensuojamos įvairiomis priemonėmis, kurios didina asmenų su negalia savarankiškumą (pvz., asmens su negalia vežimėlis, įvairūs protezai, baltoji lazdelė), tačiau vien savarankiškumą didinančių priemonių nepakanka, jei fizinėje aplinkoje esamos kliūtys vis vien neleidžia asmenims judėti erdvėje ar patekti į pastatą. Tačiau kyla klausimas, kaip padėti asmeniui, kuris nesusiduria su fizinės aplinkos pritaikymo ar fizinio prieinamumo problema, tačiau pagrindė kliūtis atsiranda asmeniui bendraujant su jo socialine aplinka?

Mikrosistema yra pati mažiausia ir artimiausia asmeniui sistema, kurioje jis veikia kasdienėje aplinkoje. Šią sistemą sudaro asmens aplinka ir joje esantys dalyviai, su kuriais asmuo bendrauja „akis į akį“. Į šią sistemą patenka veiklos, vaidmenų ir santykių modeliai, kuriuos patiria ir kurių mokosi asmuo tam tikroje socialinėje aplinkoje. Jei asmeniui apribotas veiksnumas šeimos santykių bei darbo santykių srityse, tai reiškia, kad nuo asmens globėjo sprendimo priklauso asmens galimybė megzti ir palaikyti socialinius ryšius, prisiimti tam tikrus socialinius vaidmenis, tokius kaip mamos, tėčio, globėjo, bendradarbio. Taigi asmuo negali savarankiškai kontroliuoti savo mikrosistemos aprėpties – daugelį sprendimų už jį priima jo globėjas. Globėjo sprendimai gali apimti tokius kiekvienam asmeniui svarbius kasdienio gyvenimo aspektus, kaip antai sveikatos priežiūra, gydymas, dienos užimtumas, gyvenimo sąlygos ir gyvenamoji vieta, asmeninių lėšų naudojimas ir panašiai. Tam tikra prasme, sprendžiant iš ekologinės sistemų perspektyvos, veiksnio apribojimo kontekste ne pats asmuo, bet jo globėjas gali būti mikrosistemos epicentru. Nors globėjų veiklos priežiūros ir kokybės užtikrinimo funkcija yra priskiriama savivaldybių rūpybos institucijoms, tačiau nėra tyrimų, kurie pagrįstų, kad asmens ir globėjo santykiuose nėra piktnaudžiavimo, išnaudojimo, ne asmeniui priimtinių sprendimų priėmimo rizikos.

Mezosistema. „Mikrosistemų sistema“ – apibūdina dviejų ar daugiau mikrosistemų ryšį. Mezosistema gali plėstis arba siaurėti priklausomai nuo to, kokius galimus vaidmenis asmuo prisiima arba jų atsisako. Veiksnio apribojimo kontekste vėlgi svarbi tampa globėjo pozicija leidžiant ar sudarant sąlygas asmeniui sąveikauti su kuo daugiau mikrosistemų. Tai reiškia, kad jei asmuo lanko ugdymo įstaigą, dienos užimtumo centrą, gauna kitas paslaugas ar yra, pavyzdžiui, psichikos sveikatos centro lankytojas, tai šių skirtingų mikrosistemų sąveika gali turėti reikšmingą įtaką asmens gyvenimo kokybei. Pavyzdžiui, jei asmens globėjas, kartu su dienos centro ar kitos organizacijos, kurią lanko asmuo, darbuotojais sprendžia asmens individualius poreikius ar susidariusias

problemėms, tai gali turėti lemiamą įtaką asmens augimui. Tačiau jei asmens globėjas, vedamas paternalizmo idėjų ar esant hiperglobos apraiškoms, nusprendžia, kad rūpinasi asmeniu vienas, tada skurdi asmens ir mikrosistema, o kartu ir mezosistema, nes asmuo turi mažai socialinių vaidmenų. Mikrosistemų sąveikos iššūkiai – pavyzdžiui, gali būti psichikos sveikatos centro ir dienos užimtumo centro arba darbdavio tarpusavio bendradarbiavimo keblumų dėl to, kad daugelis asmenų liečiančių sprendimų turi būti suderinti su asmens globėju, kuris dažnu atveju nėra socialinės ar sveikatos priežiūros srities profesionalas, todėl jo priimami sprendimai gali nesutapti su paslaugas teikiančių organizacijų siūlymais, dėl ko mezolygmuo taip pat susiduria su iššūkiais.

Egzosistema. Ši sistema apima netiesioginę aplinką, su kuria asmuo tiesiogiai nesąveikauja, tačiau ji turi įtakos asmens funkcionavimui. Bronfenbrenneris (1979) šią sistemą apibūdina kaip tolimesnę aplinką – biurokratinį, valdymo ir kontrolės organus. Čia patenka taisyklės, kurios apibrėžia mikrosistemų egles. Institucionalizuotų mikrosistemų, teikiančių viešąsias sveikatos priežiūros, socialines, teises, pinigines paslaugas, veiksmai veiksmo apribojimo atveju yra griežtai apibrėžti. Veiksmo apribojimas reiškia, kad institucijų teikiamos paslaugos yra apibrėžtos pagal asmens galimybes, todėl jei tam tikros galimybės apribotos, paslaugas teikiančios institucijos veikia pagal tam tikras normines taisykles. Kasdienio gyvenimo pavyzdžiai šioje srityje gali būti vietos ir socialiniai santykiai, kuriems apibrėžti reikia tam tikro kontrakto, jį negali turintis asmuo tvirtina savo parašu, o tai apima ir naudojimąsi socialinėmis, sveikatos priežiūros, viešosiomis paslaugomis. Viešojo ir privataus sektoriaus organizacijos šiuo aspektu vertina ne asmens gebėjimus, norus, bet remiasi „iš viršaus“ apibrėžtomis taisyklėmis, kurios įpareigoja paslaugas teikiančias organizacijas įvertinti, ar į sistemą nepatenka riboto veiksmo asmenys.

Makrosistema. Bronfenbrenneris makrosistemos plotmę apibrėžia kaip „visa apimančius institucinius kultūros ar subkultūros modelius, tokius kaip ekonominiai, socialinės, švietimo, teisinės ir politinės sistemos, iš kurių mikro-, mezo- ir egzosistemos yra konkrečios apraiškos“ (Bronfenbrenner, 1977, p. 515). Todėl teisinė sistema, socialinė, švietimo, sveikatos politika, istorinė patirtis, normos ir vertybės ir kt. yra tai, kas turi labai didelę reikšmę mažesnėms už save sistemoms veikti. Jei teisės normomis nustatyta teisė apriboti asmens veiksmumą, tada visos mažesnės sistemos turi „paklusti“ ir įgyvendinti makrosistemos diktuojamas taisykles, pavyzdžiui, apribojus asmens veiksmumą, jam turi būti paskirtas globėjas, kuris priima sprendimus už jį mikrolygmeniu. Tuo pačiu metu paslaugas teikiančios įstaigos ir organizacijos, kurioms asmens dalyvavimas neturi jokios įtakos (egzolygmuo), taip pat veikia pagal makrolygmens taisykles, t. y. jei į sistemą patenka riboto veiksmo asmuo, sistemos vertina, asmens veiksmumas apribotas ar ne. Jei taip – vertinamos sritys, kuriose asmens veiksmumas apribotas. CK 2.25 straipsnyje „Teisė į kūno neliečiamumą ir vientisumą“ apibrėžta, kad asmens atstovas pagal įstatymą gali duoti sutikimą, kad su asmeniu gali būti atliekami moksliniai, medicinos bandymai ar tyrimai, jei asmens veiksmumas apribotas šioje srityje. Asmens globėjas gali duoti sutikimą asmens chirurginei operacijai, o teismo leidimu, galimas asmens kastravimas, sterilizacija, jo nėštumo nutraukimas, organų pašalinimas.

Taigi ekologinės sistemų teorijos prieiga leidžia dekonstruoti veiksnio apribojimo sistemos dalyvius (mikrosistemas), kurios pagal norminius teisės aktus patenka į vieną ar kitą sistemos plotmę. Nors daugelis probleminių aspektų patenka į makrosistemos aprėptį, kuri nulemia mažesnių už save sistemų elgesį, tačiau eliminavus galimybę riboti asmens veiksnumą, nereiškia, kad neliks kliūčių asmens augimui ir tobulėjimui. Tai reiškia, kad visi sistemos lygmenys turi plėstis bei tobulėti „pasipildydami“ tam tikrais dalyviais ar paslaugomis, kurios kompensuotų dėl negalios atsirandančius asmens individualius poreikius.

Lietuvos pastangos atsisakyti žmogaus teises pažeidžiančios teisinio veiksnio ribojimo sistemos

Aštuonioliktosios Lietuvos Respublikos Vyriausybės programos nuostatų įgyvendinimo plane, patvirtintame Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2021 m. kovo 10 d. nutarimu Nr. 155 „Dėl Aštuonioliktosios Lietuvos Respublikos Vyriausybės programos nuostatų įgyvendinimo plano patvirtinimo“, 3.2.3 papunktyje numatyta priemonė: „siekiant įgyvendinti Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvenciją, organizuoti viešąsias konsultacijas su visuomene dėl galimai veiksmingiausių priemonių, siekiant atsisakyti visiško neveiksnio instituto, parengti Civilinio kodekso ir kitų susijusių teisės aktų pakeitimų projektus“. Už šios plano dalies įgyvendinimą atsakinga Teisingumo ministerija 2023–2024 m. organizavo viešąsias konsultacijas su visuomene dėl priemonių, kurios padėtų užtikrinti asmenų teisinį veiksnumą, ir parengė CK ir susijusių įstatymų pakeitimo projektus, kuriais buvo siūloma:

- panaikinti neveiksnio ir riboto veiksnio institutus;
- palikti galimybę nustatyti globą kaip kraštutinę priemonę asmeniui, kuris dėl savo asmeninių gebėjimų sutrikimo ar nepakankamumo negali suprasti savo veiksmų reikšmės ar jų valdyti, t. y. globa būtų nustatoma tik po to, kai asmeniui teikiamos socialinės, sveikatos priežiūros paslaugos ir kitos įstatymuose numatytos mažiau asmens teises ribojančios priemonės nebūtų pakankamos, siekiant jam gyventi visavertį gyvenimą;
- įtvirtinti nuostatą, kad jei asmuo dėl savo asmeninių gebėjimų sutrikimo ar nepakankamumo negali apginti savo turtinių interesų, CK apibrėžtas asmenų ratas turėtų teisę kreiptis į teismą su prašymu nustatyti tokio asmens turtui paprastąjį administravimą;
- nustatyti, kad sutarčių dėl pagalbos priimant sprendimus sudarymą ir vykdymą reglamentuojančios nuostatos taip pat būtų taikomos teikiant pagalbą priimant sprendimus pagal socialinių paslaugų teikimą ar asmens su negalia teisių apsaugos įgyvendinimą reglamentuojančius teisės aktus;
- išplėsti išankstinio nurodymo institutą, numatant, kad išankstinis nurodymas gali įsigalioti ne tik nuo teismo sprendimo paskirti asmeniui globą įsiteisėjimo dienos, bet ir tuo atveju, jei dėl asmeninių gebėjimų sutrikimo ar nepakankamumo ateityje asmuo negalėtų apginti savo turtinių interesų ir šio asmens turtui būtų paskirtas administratorius.

Šių teisinių pokyčių siūlymas turėtų labai didelę įtaką veiksnumo įgyvendinimo sistemos vertinimui iš ekologinės sistemų perspektyvos. Visų pirma, mikrosistemos plotmėje įteisinamas teisinis instrumentas – pagalba priimant sprendimus, leidžiantis asmeniui su negalia pageidavimu pasitelkti pagalbos priimant sprendimus specialistą dalyvauti asmeniui su negalia sudarant sandorius su trečiaisiais asmenimis, kreipiantis į valstybės ir savivaldybių institucijas ir įstaigas, kitus juridinius asmenis, taip pat dalyvaujant kituose teisiniuose santykiuose, kai asmeniui, sudariusiam sutartį dėl pagalbos priimant sprendimus, reikalinga pagalba priimant sprendimus. Šiame kontekste „kiti juridiniai asmenys“ apima ir bankus, privačias asmens sveikatos priežiūros įstaigas. Siekiant aiškumo, CK įtvirtinamas pavyzdinis ir nebaigtinis veiksmų, kuriuos galėtų atlikti pagalbininkas asmens, kuriam teikiama pagalba, santykiuose su trečiaisiais asmenimis, sąrašas: pagalbininkas galėtų pateikti reikalingą informaciją asmeniui, sudariusiam sutartį dėl pagalbos priimant sprendimus, jam suprantamu būdu, pristatyti šio asmens priimtą sprendimą tretiesiems asmenims, padėti asmeniui, sudariusiam sutartį dėl pagalbos priimant sprendimus, komunikuoti su trečiaisiais asmenimis ir panašiai. Taigi mikrolygmeniu atsiranda asmeninė teisinė ir socialinė pagalba, padedanti asmeniui įgyvendinti jo teisinį veiksnumą. Kadangi į mikrolygmenį patenka ir asmens artimiausia aplinka, numatyti teisiniai pokyčiai turės įtakos ir asmens artimiesiems, kurie veiksnumo ribojimo sistemoje atlieka svarbų asmens globėjo vaidmenį. Paprastojo turto administravimo teisinio instrumento atsiradimas gali turėti svarbią įtaką dirbtinai „nestumiant“ asmens į teisinio veiksnumo ribojimo sistemą, o teisinė nuostata, kad globa asmeniui gali būti nustatoma tik kraštutiniu atveju, kai nėra pakankamos socialinės, sveikatos priežiūros ir kitos žmogaus teisės ribojančios priemonės, reikštų, kad sistemiškai yra siekiama nukreipti asmenį į įvairių tarpsektorinių paslaugų gavimą, o tai reiškia, kad tuo pačiu yra didinamas ir paslaugų prieinamumas. CK ir susijusių įstatymų projektuose taip pat numatyta, kad jei asmeniui nustatoma globa, asmens globėju gali būti ir nestacionari socialinių paslaugų įstaiga, o tai reiškia, kad užtikrinama asmens teisė gyventi savo namuose arba jų nesant bendruomenėje veikiančioje infrastruktūroje, pavyzdžiui, apsaugotame būste.

Paslaugų organizavimas ir jų išbandymas randantis globos nustatymo rizikai reiškia, kad keičiasi ir asmens mezolygmuo. Šiuo lygmeniu randasi nauji pagalbos specialistai – socialiniai darbuotojai, asmeniniai asistentai, sveikatos priežiūros ir kiti specialistai, kurių kompetencija yra tam tikrų asmens poreikių užtikrinimas. Holistinis asmens situacijos vertinimas veiksnumo užtikrinimo sistemoje skatina šių skirtingų sričių specialistų bendradarbiavimą ir horizontalios pagalbos organizavimą.

Nors egzoplotmėje asmuo tiesiogiai nedalyvauja, tačiau institucijos, veikiančios šiuo lygmeniu, prisitaikydamos prie naujo teisinio reguliavimo, turėtų dirbti pagal naujai nustatytas taisykles, tarp kurių – nebe asmens teisinio statuso vertinimo paradigma, bet asmens situacijos analizė ir pagalba priimant sprendimus, kuriai įstatymiškai suteikta teisė atstovauti asmeniui santykiuose su trečiaisiais asmenimis. Taigi naujas reguliavimas turės įtakos įvairių institucijų, įskaitant bankus, notarus, teisėsaugos institucijas, darbo kultūrai. Socialinių darbuotojų ir asmens gydytojų tikslas bus nebe formalus pa-

žymos apie asmens būklę, gebėjimus parengimas, bet paslaugų poreikių įvertinimas ir jų organizavimas.

Neveiksnio reformos projektas paliečia ir didžiausią makrosistemos plotmę. Nors joje ir teisinė sistema, vertybės, istorija, kultūra, kurių didžioji dalis nesikeičia pakeitus teisės aktus, tačiau teisinės sistemos pokyčiai yra svarbiausi nulemiant žmonių su negalia teisinį statusą. CK ir susiję įstatymai būtent patenka į makrosistemos lygmenį, o juose esančios organizacijų elgsenos taisyklės nulemia visų mažesnių sistemų vaidmenį.

Apibendrinant numatytus teisinių instrumentų pokyčius, galima konstatuoti, kad Lietuvos kontekste tai būtų didžiulis žingsnis į priekį siekiant asmenų teisinio veiksnio užtikrinimo, tačiau Teisingumo ministerijos parengti projektai taip ir neatsirado 2020–2024 m. Seimo kadencijos darbotvarkėje. CK ir susijusių įstatymų projektai Vyriausybės buvo atsiimti dėl to, kad Seimo Teisės departamentas konstatavo, kad CK ir susijusių įstatymų projektai prieštarauja šalies Konstitucijai dėl to, kad joje yra apibrėžta, jog neveiksniais pripažinti asmenys negali dalyvauti rinkimuose ir taip pat būti renkami. Galima konstatuoti, kad nesant neveiksnio apribojimo politikos pokyčių makro lygmeniu, sudėtinga keistis ir mažesnėms sistemoms, kurios formuoja skirtingų institucijų sąveiką, pagalbos mechanizmus ir keičia paties asmens su negalia poziciją. Dabartinėje veiksnio apribojimo politikoje gausu medicininio negalios vertinimo modelio apraiškų, tuo tarpu žmogaus teisėmis grįsto požiūrio plėtra lieka ne valstybės prioritetu, bet pavienių asmenų iniciatyva.

Autorių indėlis

Rasa Genienė: konceptualizavimas, metodologija, formali duomenų analizė, tyrimas, rašymas – originalus tekstas.

Kornelija Krutulytė: konceptualizavimas, metodologija, rašymas – peržiūra ir redagavimas.

Literatūra

Bach, M. & Kerzner, L. (2010). *A new paradigm for protecting autonomy and the right to legal capacity: Advancing Substantive Equality for Persons with Disabilities through Law, Policy and Practice*. Law Commission of Ontario. Prieiga per internetą: <https://www.lco-cdo.org/en/our-current-projects/the-law-and-persons-with-disabilities/disabilities-call-for-papers-january-2010/commissioned-papers-the-law-and-persons-with-disabilities/a-new-paradigm-for-protecting-autonomy-and-the-right-to-legal-capacity/>

Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments in nature and design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Craigie, J., Bach, M., Gurbai, S., Kanter, A., Kim, S. Y. H., Lewis, O., & Morgan, G. (2019). Legal capacity, mental capacity and supported decision-making: Report from a panel event. *International journal of law and psychiatry*, 62, 160–168. <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2018.09.006>

Cribb, M., Macpherson, E., & Borchgrevink, A. (2024). Beyond legal personhood for the Whanganui River: collaboration and pluralism in implementing the *Te Awa Tupua Act*. *The International Journal of Human Rights*, 1–24. <https://doi.org/10.1080/13642987.2024.2314532>

JT Neįgalųjų teisių komitetas. (2017). *Bendroji pastaba Nr. 1. (2014 m.) 12 straipsnis. Lygybė prieš įstatymą*. CRPD/C/GC/1. Prieiga per internetą: <https://anta.lrv.lt/media/viesa/saugykla/2024/2/2q1t-ywytf0.pdf>

Quinn, G., & Arstein-Kerslake, A. (2012). Restoring the ‘human’ in ‘human rights’: personhood and doctrinal innovation in the UN disability convention. In C. Gearty & C. Douzinas (Eds.), *The Cambridge Companion to Human Rights Law* (pp. 36–55). Cambridge: Cambridge University Press.

Series, L. (2015). Relationships, autonomy and legal capacity: Mental capacity and support paradigms. *International journal of law and psychiatry*, 40, 80–91. <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2015.04.010>

Small, N., Raghavan, R., & Pawson, N. (2013). An ecological approach to seeking and utilising the views of young people with intellectual disabilities in transition planning. *Journal of intellectual disabilities*, 17(4), 283–300. <https://doi.org/10.1177/1744629513500779>

Šumskienė, E., Gevorgianienė, V., Mataitytė-Diržienė, J. ir Gudavičius, A. (2022). *Tyrimo „Veiksnumo apribojimo alternatyvų modelis bei jo įgyvendinimui reikalingo veiksmų plano parengimas“ ataskaita*. Prieiga per internetą: www.ndt.lt/wp-content/uploads/Veiksnumo-apribojimo-alternatyvu-modelis_ataskaita_galutine.pdf